

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

מפגשים בראי הזמן: תרומתה של סדנה העושה
שימוש בסיפורי חיים לתהליכי שינוי בתפיסת
ה"אחר" כמרכיב בהבנית זהות אצל צעירים
יהודים וערבים בישראל

טל ליטבק הירש ודן בר-און

תדפיס מתוך גיליון 27

סיון תשס"ח - יוני 2008

מפגשים בראי הזמן: תרומתה של סדנה העושה שימוש בסיפורי חיים לתהליכי שינוי בתפיסת ה"אחר" כמרכיב בהבניית זהות אצל צעירים יהודים וערבים בישראל

מל ליטבק הירש ודן בר-און

תקציר

ישנם כיום מגוון מחקרים העוסקים בקבוצות מפגש בין יהודים וערבים במקומות ובהקשרים שונים, כמו: נווה שלום, גבעת חביבה ואוניברסיטאות שונות בארץ. למרות ריבוי המחקרים העוסקים בקבוצות מפגש, מספרם של מחקרי אורך בתחום זה בספרות המקצועית מועט. מטרת המאמר הנוכחי היא לבחון, תוך זהירות ומודעות לבעייתיות הכרוכה בכך, את התרומות הקוגניטיביות, הרגשיות וההתנהגותיות, לאורך זמן, של קבוצת מפגש המבוססת על גישה המשלבת בין אישי לקולקטיבי ועושה שימוש בסיפורי חיים; זאת תוך שימת דגש על תהליכים של שינוי בתפיסת ה"אחר" כמרכיב בהבניית זהות.

ניסיון זה יתבסס על ממצאי מחקר אורך איכותני שעקב באמצעות מספר מצומצם של ראיונות במשך ארבע שנים אחרי קבוצה של כ-20 סטודנטים יהודים וערבים. הממצאים מראים שהסדנה תרמה למשתתפיה מהיבטים שונים: בהיבט הקוגניטיבי באה התרומה לידי ביטוי בלמידה ובהגברת מודעות ביחס לקונפליקט והשלכותיו האישיות והקולקטיביות, במישור הרגשי הביעו המשתתפים הזדהות ואמפתיה ביחס לסיפורי החיים של ה"אחר" ובמישור ההתנהגותי המשיכו משתתפים רבים להתעניין ולעסוק בתחומים הקשורים ליחסי יהודים וערבים, וחלקם אף פנה להנחיית קבוצות. נראה כי בסדנה ולאורך השנים שחלפו מסיומה עברו המשתתפים תהליך של שינוי, שמתבטא בתפיסה מורכבת יותר של ה"אחר" כמרכיב בהבניית זהותם. נדון בתרומה הייחודית של סדנה המבוססת על מודל משולב העושה שימוש בסיפורי חיים, לאורך זמן, ונציע דרכים ליישום הגישה בהקשרים שונים ובקבוצות שונות.

מילות מפתח: סדנאות מפגש בין יהודים וערבים, סיפורי חיים, תהליכים בהבניית זהות, מחקר אורך איכותני, חינוך לשלום

מבוא

ישנם כיום מגוון מחקרים העוסקים בקבוצות מפגש בין יהודים וערבים במקומות ובהקשרים שונים, כמו: נווה שלום, גבעת חביבה ובאוניברסיטאות שונות בארץ. מרביתם מסתמכים על מערכים כמותיים של שאלוני "לפני" ו"אחרי", הבוחנים נושאים כמו השפעת המפגשים על עמדות המשתתפים והתנהגותם (בר ובר-גל, 1995; הופמן, 1986; הרץ-לזרוביץ וקופרמינץ, 1996; סולימאן, 1997; שולוב-ברקן, 1993). בשנים האחרונות הופיעו מספר מחקרים הכוללים הערכה איכותנית של המפגשים ומתייחסים לתיאור וניתוח תהליכי אינטראקציה המתרחשים במפגש, ליחסי הכוח בין המשתתפים, לדינמיקה קבוצתית, להקשרים הבין-אישיים שנוצרים בקבוצות,

לרגשות שמעלים המשתתפים בעקבות המפגש ועוד (Bar-On & Kassem, 2004; Maoz, 2000a; Steinberg & Bar-On 2002). עם זאת, מעט ידוע על האופן שבו באה לידי ביטוי תרומתה של סדנת מפגש למשתתפיה לאורך זמן.

מטרת המאמר הנוכחי לבחון את תרומתה של סדנה המבוססת על גישה משלבת בין האישי לקולקטיבי ועושה שימוש בסיפורי חיים של משתתפיה, לאורך זמן. התרומה תיבחן במישורים הקוגניטיבי והרגשי-חוויתי, תוך התייחסות בעיקר לתהליכים של הבניית זהות ותפיסת ה"אחר", וכן גם במישור ההתנהגותי, תוך התייחסות בעיקר להמשך עיסוק בנושאים הקשורים לתוכני הסדנה. המאמר יתבסס על ממצאי מחקר אורך איכותני שעקב במשך ארבע שנים (2000–2004) אחרי קבוצה שבה השתתפו 20 סטודנטים יהודים וערבים שהשתתפו בסדנת מפגש שנתית (בשנת הלימודים 2000–2001) שנערכה באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב.

בחלק הראשון של המאמר, נסקור בקצרה את המושגים ואת ההנחות התאורטיות העומדים בבסיס המחקר ואת הספרות העוסקת בקבוצות מפגש בין יהודים וערבים. בהמשך, נציג את התמות המרכזיות שעלו מהראיונות ונדגים אותן באמצעות ציטוטים. בחלק השלישי של המאמר נדון בתרומות של הסדנה על רקע הממצאים ונתייחס לפוטנציאל הטמון בגישה המשלבת העושה שימוש ב"סיפורי חיים", כגישה לעבודה על קונפליקטים בקבוצות בהקשרים שונים.

זהות ו"אחר" בהקשר של מפגשים בין יהודים וערבים

הזהות היא מושג מפתח בחברה בת ימינו ומוקד מרכזי במחקר ובתאוריה של הפסיכולוגיה החברתית (Tajfel, 1981). שאלה מרכזית אחת המעסיקה חוקרים רבים היא: **מהי זהות?**

בספרות המחקרית קיימת הבחנה בין ה"עצמי" (Self) – מה שהפרט מספר לעצמו על עצמו, לבין זהות (identity), הדורשת הכרה חברתית (Norton, 1988). זהות נתפסת כדו-שיח של הפרט עם עצמו ועם סביבתו (Bakhtin, 1981).

הכותבים יוצאים מתוך שתי הנחות בסיס, שמקורן בתאוריית הזהות החברתית (Tajfel, 1981); ההנחה הראשונה היא כי זהותו של אדם מורכבת מזהות אישית (personal identity) ומזהות חברתית (social identity), המושתתת על מרכיבים חברתיים, כגון השתייכות לקבוצות. שתי הזהויות נמצאות באינטראקציה מתמדת זו עם זו (Tajfel, 1981). ההבניה של זהות אישית וקולקטיבית היא תהליך דינמי שמתפתח ומשתנה לאורך חייו של היחיד. הזהות נתפסת כאמצעי המקשר בין מציאות ודמיון, בין מוחשי לסמלי, בתפיסת האדם את עולמו האישי והחברתי (Bhabha, 1990). תאוריה זו גורסת כי הזהות נבנית גם בתוך שפה, וכי אנו תמיד מזהים את עצמנו בתוך ייצוגים מילוליים שונים (Sarup, 1996).

הנחת היסוד השנייה היא כי בתהליך יצירת הזהות האישית והקולקטיבית ישנו תפקיד מרכזי לייצוגי ה"אחר" וה"עצמי" והשינויים החלים בהם לאורך זמן (בנג'מין, 2005). ה"אחר" יכול להיתפס כעובר שינויים ממש כמו ה"עצמי" המשתנה לאורך חייו האישיים והקולקטיביים. היות ואנו נפגשים במהלך חיינו ב"אחרים" משמעותיים שונים אשר משפיעים עלינו וגם מושפעים מאתנו, אנו חייבים לתפוס את זהותנו

כנבנית בעזרת "אחרים" אלו. כשאנו בונים את תפיסתנו ביחס ל"אחרים", ה"עצמי" נתפס כדו-שיח רב-ממדי בין ישויות שונות, ולכן גבולות ה"עצמי" אינם קבועים, אלא בעלי איכויות המשתנות בהתאם לנסיבות ולזמן (Gergen, 1991). במושגים של תאוריית הזהות החברתית ניתן לתפוס את ה"אחרים" כשייכים ל"קבוצת החוץ", הנתפסת כשונה ובשל כך כדחוייה (out-group), ואת הקבוצה שאליה משתייך היחיד, כקבוצת הפנים, הנתפסת כחיובית (in-group). תפיסת השוני בין הקבוצות הוא אחד המרכיבים המבנים את זהותה הקולקטיבית של קבוצת הפנים מול קבוצת החוץ, זאת על רקע ההקשר החברתי (Tajfel, 1981). במצבים שבהם קיים קונפליקט בין הקבוצות, מתחזקות ההבחנות בין קבוצת פנים לקבוצת חוץ, מה שעשוי להוביל לתפיסות שליליות ביותר ביחס ל"אחר" (Bar-Tal & Rouhana, 1998).

בר-און (2005), שבחן את התפתחות הזהות היהודית-ישראלית לאורך זמן תוך דגש על תפיסת ה"אחר" כמרכיב בהבניית זהות זו, סבר כי לאורך השנים, חלקית בשל הקונפליקט הישראלי-ערבי, עברה הזהות היהודית-ישראלית שינויים ותמורות. בחינת תהליכים היסטוריים בהתפתחות הזהות היהודית-ישראלית מעלה כי בשלבים הראשונים של הבניית הזהות, אופיינה זו בראייה מונוליתית, חד-ממדית, של ה"אחרים" השונים, בעיקר ה"אחר" הגרמני והפלסטיני. על פי גישה זו נתפס ה"אחר" הערבי הפלסטיני בשלב הראשון, ה"מונוליתי", של הבניית הזהות הישראלית כסכנה מוחשית לקיומה של המדינה, ולפיכך כאויב. עם חלוף השנים ניתן להצביע על תהליך של "התפוררות" (disintegration) המונוליתיות, המאפשרת תפיסה מורכבת יותר של ה"אחר" הפלסטיני, והתייחסות אליו כאל שותף פוטנציאלי לדו-שיח ולדו-קיום. בשל המצב הביטחוני הקשה בשנים האחרונות, נראה שפועלים על הזהות הישראלית כיום שני כוחות סותרים: האחד, נאו-מונוליתי, המחזק את תפיסת ה"אחר" הפלסטיני כאויב שיש להילחם בו, והשני מיוצג על ידי קולות הדורשים למצוא לקונפליקט פתרון בדרך של דו-שיח עם ה"אחר" הפלסטיני בתוך גבולות המדינה ומחוצה לה (בר-און, 2005).

בעשורים האחרונים שימשו קבוצות מפגש בין יהודים לבין פלסטינים אזרחי מדינת ישראל כאחת מהדרכים השכיחות בהתמודדות עם הקונפליקט הישראלי-פלסטיני, מתוך ניסיון להשפיע על שינוי התפיסות ההדדיות ולשפר את היחסים בין יהודים וערבים (Bar-Gal, 2004; Maoz, 2000b; Steinberg, 2002).

בספרות המחקרית ניתן לזהות שלושה סוגים עיקריים של מפגשים בין קבוצות בקונפליקט:

א. קבוצות ממוקדות ביחסי אנוש (human relational groups) מבוססות בעיקר על תאוריית המגע (Allport, 1954). מטרתן העיקרית היא יצירת יחסים אישיים בין משתתפי המפגש. ההנחה היא שדרך היכרות אישית ניתן למנוע ולשנות סטראוטיפים, עמדות והתנהגות. במפגשים יש התייחסות מעטה מאוד לרקע ההיסטורי ולמציאות הפוליטית העכשווית של הקבוצות. הדגש במפגשים הוא על זיהוי נקודות הדמיון בין המשתתפים והיכולת ליצור דו-שיח המבוסס על היכרות אישית וכבוד הדדי. המודל מדגיש את החשיבות ביצירת סימטריה בתוך הקבוצות באמצעות מספר שווה של משתתפים, מעמד סוציו-חברתי דומה וכו' (Maoz, 2000a).

ב. קבוצות על פי מודל העימות (the confrontational model). מודל זה התפתח בנווה שלום וגבעת חביבה כתגובה לביקורת על תאוריית המגע. הרעיון העומד בבסיס המודל הוא שהמפגש הוא מפגש בין-קבוצתי, ולא בין יחידים. מטרת המפגשים היא פיתוח המודעות של המשתתפים לקונפליקט הרלוונטי למשתתפים ולתפקידם בתוכו, כמו גם חקירת והבניית הזהות הקשורה בקבוצות ההשתייכות שאליהן משתייכים המשתתפים, תוך אינטראקציה עם האחר. גישה זו מתמקדת בזהות הקולקטיבית וביחסים האסימטריים בין הקבוצות, לעתים על חשבון יצירת קשרים אישיים של ידידות בין המשתתפים. מטרת הגישה לחזק את המיעוט ולעזור לרוב להתמודד עם דו-ערכיות וקונפליקטים סביב שליטה. בקבוצות מפגש מסוג זה מתקיים דיון נוקב בקונפליקט, הכולל עיסוק בנושאים פוליטיים ומדיניים (חלבי, 2000).

ג. קבוצות על פי מודל משולב העושה שימוש בסיפורי חיים (family stories encounter group). קבוצות אלו משלבות בין היבטים אישיים וקולקטיביים בזהות באמצעות השימוש בסיפורי חיים.

חברי שתי הקבוצות מראיינים בני משפחה מן הדורות הקודמים ומציגים סיפורים משפחתיים במסגרת המפגשים הקבוצתיים (זהבי-ורטה, 2000; Bar-On & Kassem, 2004). גישה זאת משלבת בין השאיפה של המודל הראשון לעודד קשרים אישיים לבין פוטנציאל ההעצמה של קבוצת המיעוט בתוך התהליך הקבוצתי וייצוג המציאות האסימטרית (הבאה לידי ביטוי בסיפורים המשפחתיים), על פי המודל השני. זהבי-ורטה נעזרת באלבומי תמונות ובחפצים אישיים ליצירת קשרים חמים יותר בין המשתתפים. ניסיונה מראה כי הסיפורים המשפחתיים מייצגים את הזיכרונות הרגשיים, האישיים והקולקטיביים הקשורים בסכסוך, כהבניות אישיות וחברתיות. בר-און (2005) רואה בסוג מודל זה המשך של עבודת הדו-שיח שהתרחשה בקבוצת ה-TRT, שבמסגרתה נפגשו צאצאים של ניצולי שואה יהודים, ישראלים ואמריקנים, עם צאצאים של מחוללי שואה גרמנים סביב הסיפורים המשפחתיים שלהם. בקבוצה זו הדו-שיח בין המשתתפים בקבוצה נוצר בזכות הסיפורים המשפחתיים שחברי הקבוצה חלקו אלה עם אלה (Bar-On, 1995, 2000).

השילוב בין ההיבטים האישיים והקולקטיביים של הזהות במצב של קונפליקט, תוך התמקדות בתפיסת ה"אחר", מהווה את הבסיס התאורטי של מודל זה, והכלי שבו נעשה שימוש הוא סיפורי החיים של המשתתפים ובני משפחותיהם. במהלך המפגש מתרחש תהליך עיבוד העבר האישי-משפחתי במקביל להתמודדות עם קשיי ההווה ברמה הקולקטיבית, כולל היבט האסימטריה של הכוח בסכסוכים עכשוויים (Albeck, Adwan & Bar-On, 2002).

במסגרת המפגשים בין יהודים וערבים, המשתתפים משתי הקבוצות משתפים את חברי הקבוצה בסיפורים המשפחתיים שלהם, שאותם הם אוספים באמצעות ראיונות שהם עורכים עם בני משפחותיהם. השיתוף מאפשר חיבור ברמה אישית, כמו גם דיון במרכיבים הקולקטיביים של הסיפורים. באמצעות הסיפורים מתאפשרת עבודת עומק אישית וקבוצתית בנושאים הקשורים לקונפליקט. מטרת ההתחלקות בנרטיבים האישיים היא להגביר את יכולתם של המשתתפים לפתח היכרות עם ה"אחרים", מודעות למורכבות של הסיפורים ואמפתיה כלפיהם.

היות והגישה היא חדשה יחסית ישנם מעט מחקרים שבחנו אותה. מחקרים אלו הצביעו על היכולת של הגישה לעורר אמפתיה ונכונות להקשבה אצל שני הצדדים, ובמקרים מסוימים לצמצם את האסימטריה בין הקבוצות באמצעות ביטוי של שונות תוך-לאומית בסיפורים המשפחתיים, בשני הצדדים. סיפורים אלו מעוררים הזדמנות להיבחרות גלויה בין הצדדים, אשר כמעט ואיננו מוצאים אותה בשיח היהודי-ערבי מחוץ לסדנאות אלו, וגם לא תמיד בתוכן (Litvak-Hirsch, Bar-On & Chaitin, 2003).

מחקרי ההערכה בתחום מפגשים בין יהודים וערבים בישראל

למרות הספרות הנרחבת על קבוצות מפגש העוסקות בקונפליקט בישראל, מספרם של מחקרי ההערכה שבחנו את המתרחש בהן מועט. נבו וברם (Nevo & Brem, 2002), שבחנו תכניות חינוך לשלום מסוגים שונים, וביניהם גם מפגשים, הצביעו באופן כללי על מיעוט של מחקרי ההערכה לתכניות אלו ועל חלקיות ההערכה, כשהיא קיימת. מעוז (2002), שחקרה באופן מקיף תכניות מפגש בין יהודים וערבים המבוססות על מודל העימות, ניסתה להגדיר תנאים להערכת תכניות מפגש אלו. היא ציינה מספר אמות מידה להערכה: לדוגמה, כינונו של המפגש לאורך זמן, איכות הקשר שנוצר בין משתתפי המפגש, היכולת להקטין את חוסר הסימטריה במפגשים והיכולת להגדיר מטרות ולעמוד בהן. כך וכהנוב (1990) טוענים כי לאור המורכבות של הקונפליקט והדילמות הרבות העולות בתכנון וניהול המפגשים, ייתכן שבידור המטרות כשלעצמו צריך להחליף את המחויבות למטרות חד-משמעיות. החוקרים טוענים שהבנת הדילמות שעומדות בבסיס המפגש עשויה להיות יעד בפני עצמו, וכי תפקיד המפגש אינו לפתור באופן מידי דילמות במציאות החיצונית, כי אם לסייע בהבנתן ולהציע כלים להתמודדות אפשרית אתן. ברוח דומה, רוס (Ross, 2000), שעסק בחקר קבוצות מפגש מסוגים שונים, סבור כי בתכניות של מפגש בין קבוצות שנמצאות בקונפליקט מתמשך, יש צורך להסתפק במודל "טוב דיו" לפעילות חינוכית, ולא לצפות להצלחות רבות מדי. זאת בעיקר על רקע ההבנה שבמצבים של קונפליקט מתמשך, כגון הקונפליקט הישראלי-פלסטיני, יש לקחת בחשבון את המציאות החיצונית הקשה שמעכבת, אם לא מונעת, לעתים תהליכים של התקרבות ודו-שיח בין שתי קבוצות בקונפליקט. בר ובר-גל (1995), שביצעו הערכה של עשרות קבוצות מפגש, הגיעו למסקנה שהתערבות כה מוגבלת כסדנה, גם אם היא נמשכת מספר חודשים, אינה יכולה להביא לכך שהמשתתפים ישיגו עם סיומה תחושה של אינטגרציה של התכנים עד כדי הבנייתם מחדש בתוך ה"עצמי" שלהם. החוקרים ציינו את השפעת המצב הביטחוני על הממצאים, והצביעו על כך שבשנים שקטות יותר (למשל 1986–1987) גדל הרצון למגע חברתי בין בני נוער יהודים וערבים, הובעו עמדות מורכבות יותר על היחסים בין שני העמים ופחתה השנאה ביניהם. לעומת זאת, בשנות הקונפליקט הגלוי (האינתיפאדה הראשונה, בשנים 1988–1989), התחזקה הזהות הלאומית של בני נוער משני העמים והובעו עמדות קיצוניות יותר. החוקרים הדגישו את חשיבות ההתייחסות לאפיוני המציאות הביטחונית-פוליטית והתאמת דגשי ההתערבות לשינויי החלים בה (בר ובר-גל, 1995). הם ציינו שדרוש מעקב אורך כדי להתחקות אחרי סוג השינויים, עומקם והיקפם.

המחקר הנוכחי מאפשר לנו לבחון את תרומותיה לאורך זמן של סדנה המבוססת על גישה המשלבת בין האישי לקולקטיבי תוך שימוש ב"סיפורי חיים", במישורים הקוגניטיבי, הרגשי-חוויתי וההתנהגותי; זאת תוך שימת דגש על מעקב אחרי תהליכים של התפתחות ושינוי בתפיסת ה"עצמי" וה"אחר" כמרכיב בהבניית זהות אצל משתתפי הסדנה.

מטרות הסדנה המבוססת על סיפורי חיים והערכתה

מחקרים קודמים הצביעו על תרומתה של עבודה קבוצתית לתהליכי שינוי בהבניית זהות במצבים של קונפליקט (חלבי, 2000; Bar-Gal, 2004).

ייחודה של הסדנה הנדונה כאן מקורו בשימוש בטכניקה של סיפורי חיים כאמצעי ליצירת דו-שיח פנימי וחיצוני עם העצמי וה"אחר" כמרכיב בתהליכי הבניית זהות. באמצעות איסוף סיפורי החיים של בני משפחתם ודרך שיתוף הדדי בסיפורי החיים, מבררים לעצמם המשתתפים נושאים הקשורים לזהותם (למשל, איך אני תופס את הישראליות שלי, מול האופן שבו נתפסת הישראליות של אבי וסבי) וכיצד מושפעת זהותם מההקשבה לקולו של ה"אחר" (למשל, כיצד תופס ה"אחר" הערבי את הסיפור הציוני של סבי, ואיך משפיעה עליי תפיסה זו שלו). הסדנה נועדה ליצור שינוי הן בפן הקוגניטיבי – היכרות עם הסיפורים ולמידה מהם ומודעות למורכבות של הקונפליקט, והן בפן הרגשי והחוויתי – מפגש עם הסטודנטים וסיפוריהם, מפגש העשוי לעורר רגשות, כמו אמפתיה, הזדהות וכעס.

הסדנה כוללת את השלבים הבאים: בשלב הראשון מבצעים המשתתפים ראיונות עומק עם בני משפחה (הורים וסבים) בכדי להכיר את סיפורי החיים של אלו. במקביל, מתבקשים המשתתפים בסדנה גם לקרוא חומרים תאורטיים שיעזרו להם להכיר טוב יותר נושאים הקשורים לזהות ולקונפליקט. הסטודנטים מצוותים לזוגות מעורבים (יהודי וערבי), קוראים את החומרים התאורטיים והמחקריים ומציגים אותם בסדנה; כלומר, שלב זה הוא שלב ראשוני המעורר מחשבה ורגשות הן על נושאים של זהות באופן כללי, בעיקר דרך החומרים התאורטיים, והן ביחס לזהות האישית, דרך היכרות הפרט עם שורשי המשפחתיים.

בשלב השני, בכל מפגש משתתפים לפחות סטודנט יהודי אחד וסטודנט ערבי אחד את הקבוצה בסיפור חיים של בן משפחה. כך נחשפת הקבוצה לסיפורים מגוונים, המעוררים מגוון של תגובות רגשיות, כגון: הזדהות, אמפתיה, כעס ותסכול. לאחר מכן מתרחש תהליך של יצירת אתגר אינטלקטואלי ורגשי לחלקים בזהותם של חברי הקבוצה. וזאת משום שהסיפורים הם סיפורים אישיים, אך במובן מסוים הם גם מספרים את הסיפור הקולקטיבי של העמים. שלב זה עשוי לעורר שאלות, לדוגמה ביחס לתפיסת ה"עצמי" הקולקטיבי כקרבת או כתוקפן, ולהביא לערעור של אמיתות שעליהם התחנכו המשתתפים (למשל בקשר לשואה, למלחמת השחרור ולנכבה (אסון, בעברית) הפלסטינית ב-1948). סימני שאלה אלו מעוררים את הצורך להתמודד עמם רגשית ואינטלקטואלית ברמה אישית, הן בתוך הקבוצה והן מחוצה לה, ויוצרים במקרים רבים תחושות של בלבול וחוסר קוהרנטיות בזהותם של המשתתפים.

בהמשך הסדנה עוברים המשתתפים תהליך בחינה מחדש של הנושאים שהתעוררו בחוויה שלהם. בחינה זו אינה פשוטה ומצריכה לעתים עבודה פנימית רבה בתוך הסדנה ומחוצה לה. המשתתפים מגיבים לסיפורי החיים של ה"אחרים" בסדנה וכותבים יומנים, שבהם הם משקפים את תחושותיהם ביחס לעצמם.

בשלב האחרון של התהליך ישנה שאיפה להגיע ליצירת דו-שיח פנימי בין חלקים שונים בזהות של היחיד, בעיקר אלו המעוררים ספק וסימני שאלה, במקביל לדו-שיח חיצוני עם חלקי הזהות של ה"אחר", שגם הם נבחנו ומתבררים מחדש. תהליך זה מתרחש לאורך השנה שבה מתנהלת הסדנה, ובעיקר בחודשים האחרונים שלה, אך אינו מסתיים עם סיומה, אלא ממשיך ומתקיים אצל המשתתפים לאורך זמן (כל אחד בקצב שלו וביכולת שלו לקבל מהסדנה).

בסיום הסדנה מתבקשים המשתתפים להגיש בזוגות מעורבים עבודות, שבהן הם מנתחים במשותף את סיפורי החיים שלהם, כמו גם משקפים את התהליך שעברו במהלך השנה. הניתוח המשותף מאפשר להם העמקה בסיפור שלהם כמו גם בסיפור של ה"אחר", בן הזוג שלהם, ויוצר זווית ראייה רחבה יותר ביחס לשני הסיפורים. כך ממשיכים הדו-שיח הפנימי והדו-שיח החיצוני גם בחודשים שלאחר סיום הסדנה, תוך כתיבת העבודה המסכמת.

תפקיד המנחים בתהליך המתואר כאן הוא להדגים את היכולת להתמודד עם הקושי של האסימטריה בכוחות בחברה החיצונית לסדנה, תוך כדי ניסיון ליצור מערכת כוחות מאוזנת יותר. זאת מבלי לוותר על מרכיבי הזהות המרכזיים של כל צד בעת יצירת הדו-שיח עם הצד השני (Bar-On & Kassem, 2004).

חשוב לציין כי התהליך שתיארנו לעיל מושפע ממספר גורמים שמקורם במציאות הנוכחית בישראל. אמנם הסדנה מתקיימת באוניברסיטה, בהקשר מנותק יחסית מהמציאות הסובבת, ויש ניסיון לשמור על סימטריה יחסית בתוך הקבוצה (מספר זהה של יהודים וערבים, סטטוס אקדמי דומה, שני מנחים שכל אחד מהם הוא בן לאום אחר), אך בכל זאת אין אפשרות להתעלם מחוסר הסימטריה הקיים בקבוצה, ולו רק לאור העובדה שהשפה שבה מתנהלת הסדנה היא עברית, שאינה שפת האם של המשתתפים הערבים. לא ניתן גם להתעלם מהקונפליקט האלים שפורץ לעתים ומשתלט על הסדנה ובעקבותיו נדרש מאמץ אדיר לשוב לסיפורי החיים ולתהליכים שהם מעוררים בקבוצה. אילוצים אלו מכבידים על התהליך בקבוצה ומאטים אותו, ולעתים רחוקות אף מונעים את קיומו של התהליך. עם זאת, לרוב הסדנה מאפשרת התרחשות של דו-שיח מעניין ומורכב בין המשתתפים היהודים והערבים וכן גם שיח אישי – בחוויה הפנימית של כל אחד ואחד מהם.

אנו מודעים לכך שבניסיון לעקוב אחרי תהליכים של התפתחות ושינוי לאורך זמן טמונה בעייתיות, משום שקיים קושי להפריד בין התרומה של הסדנה עצמה לבין תהליכי התפתחות והתבגרות של המשתתפים לאורך השנים, ללא קשר לסדנה. נוסף על כך, קשה מאוד להפריד בין ההשפעות של הסדנה להשפעות ה"חיצוניות", שהתרחשו במהלך השנים. אין גם להתעלם מהמספר הקטן של המשתתפים בסדנה זו, שאינו משקף בהכרח את עמדת הרוב בחברה הישראלית. עם זאת, המקרה המתואר כאן, שבמסגרתו התאפשר לעקוב אחרי כל משתתפי הסדנה לאורך תקופה של ארבע

שנים, מאפשר לשפוך אור על תהליכים מורכבים של התפתחות ושינוי בזהות לאורך זמן ולהציע מספר מסקנות ביחס לאפשרות יישומה של הגישה המשלבת העושה שימוש בסיפורי חיים, בעבודה עם קבוצות בקונפליקט.

מערך המחקר

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 20 סטודנטים, מחציתם יהודים (שבע נשים ושלושה גברים) ומחציתם פלסטינים אזרחי מדינת ישראל (שש נשים וארבעה גברים). הסדנה נערכה בשנת הלימודים 2000–2001 באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. זוהי סדנת מפגש שנתית, מתוך בחירה אישית, שהתבססה על מודל של סיפורי חיים. מרבית המשתתפים היו תלמידי תואר ראשון למדעי ההתנהגות, ומיעוטם – סטודנטים לחינוך וללימודי המזרח התיכון. המשתתפים נפגשו כל שבוע למשך שלוש שעות. רוב הפגישות היו במסגרת דו-לאומית ומיעוטן במסגרת חד-לאומית. הסדנה הונחתה בידי כותב המאמר דן בר-און, גבר יהודי, וגברת פאטמה קאסם, אישה פלסטינית.

מהלך המחקר

הסטודנטים רואיינו שלוש פעמים. בפעם הראשונה, בתחילת הסדנה (ספטמבר–אוקטובר 2000), ובפעם השנייה, עם סיום הסדנה (יולי–אוגוסט 2001), התקיימו הראיונות באוניברסיטה ונמשכו בין שעה וחצי לשעתיים בממוצע. הראיון השלישי התקיים שלוש שנים לאחר סיום הסדנה, בקיץ 2004. את הראיונות ערכו כותבת המאמר טל ליטבק ושתי מראיינות נוספות, יהודייה וערבייה, שעבדו בהדרכתה.

הראיונות התקיימו בבתי המרואיינים ונמשכו בין שעה לשעה וחצי בממוצע. הם התקיימו לרוב בשפה העברית, אך לעתים, בחלקים קצרים מהראיון, בחרו המרואיינים הערבים לעבור לערבית.

בשני הראיונות הראשונים, לפני הסדנה ואחריה, התבקשו המרואיינים להתייחס לסדנה¹ ולהשתתפותם בה ולתרומה שלה כפי שנתפסה על ידם. הראיון השלישי, שנערך בקיץ 2004, התמקד באופן שבו תופסים המשתתפים את תרומת הסדנה מתוך ראייה ארוכת טווח. הראיון היה חצי-מובנה וכלל התייחסויות למספר היבטים, ובהם: תהליכים של התפתחות אישית ומקצועית בשלוש השנים האחרונות מאז סיום הסדנה; המשך העיסוק בנושאים הקשורים ליחסי יהודים–ערבים בשנים שעברו מאז הסדנה; קשרים עם משתתפי הסדנה היהודים והערבים; קשרים עם בני הלאום האחר במסגרות חיים אחרות. כמו כן נשאלו המרואיינים, האם הסדנה תרמה להם דבר-מה וכיצד תרומה זו באה לידי ביטוי (קוגניטיבית, רגשית, התנהגותית) והתבקשו להעלות זיכרונות מהסדנה ולדון באירועים מרכזיים בסדנה שהשפיעו עליהם וכן לציין, האם היו רוצים להשתתף בסדנת המשך.

1 כמו גם למספר דילמות הקשורות ל"אחרים" שונים בחברה הישראלית (ערבים או יהודים, דתיים, מתנחלים). חלק מהנושאים שהוצגו בדילמות עלו גם בסיפורי החיים של משתתפי הסדנה (Litvak-Hirsch, Bar-on & Chaitin, 2004).

ניתוח הממצאים

הניתוח הוא ניתוח תוכני, המבוסס על הגישה של ליבליך, תובל וזילבר (Lieblich, Tuval & Zilber, 1998). הניתוח בוצע על ידי שני הכותבים ושתי המראיינות², ובמהלכו אותרו ונותחו מספר תמות שחזרו על עצמן בחלק גדול מהראיונות. התמות אורגנו לפי שלושה אשכולות מרכזיים, שיוצגו להלן בפרק הממצאים. הניתוח שמוצג להלן התמקד בעיקר בסבב הראיונות השלישי, שנערך בפרספקטיבה של זמן.

ממצאים

ניתוח התמות הצביע על שלושה אשכולות מרכזיים: התרומה הרגשית והקוגניטיבית של המודל המשולב העושה שימוש בסיפורי חיים, במישורים האישי והקבוצתי לאורך זמן; תרומת הסדנה במישור ההתנהגותי – בתכנים ובעבודה קבוצתית; תרומת הסדנה לתהליכי הבניית זהות ביחס ל"עצמי" ול"אחר" לאורך זמן.

אשכול 1: תרומת הסדנה במישורים הרגשי-חוויתי והקוגניטיבי

בראיונות שנערכו במועד הריאיון השני ובמועד השלישי ציינו כל המראיינים את התרומה של הסדנה, הן במישור הקוגניטיבי, למשל דרך למידה על הסיפור האישי והקולקטיבי ועל הקונפליקט, והן במישור הרגשי-חוויתי, דרך ההיכרות עם משתתפי הסדנה ותחושות של הזדהות ואמפתיה בעקבות הסדנה.

לוח 1: תרומת הסדנה המבוססת על מודל משולב המשתמש בסיפורי חיים, לעשרת המשתתפים היהודים

תמות שעלו מהראיונות	מספר הסטודנטים
היכרות אישית עם המשתתפים הפלסטינים	7
הקשבה לסיפורי החיים והכלתם	8
למידה על הקונפליקט מהצד של ה"אחר"	6
אמפתיה לסבלו של ה"אחר"	5
יצירת דו-שיח עם ה"אחר" דרך דיון על סיפורי החיים	7
למידה על ההיסטוריה המשפחתית שלי	5

2 ברצוננו להודות לנגה עיני ולאמני עת'אמנה על התרומה שלהן בריאיון ובהערות למאמר.

לוח 2: תרומת הסדנה המבוססת על מודל משולב המשתמש בסיפורי חיים, לעשרת המשתתפים הערבים

תמות שעלו מהראיונות	מספר הסטודנטים
למידה על הסיפור המשפחתי וההיסטוריה הקולקטיבית שלי	7
הזדהות עם הסבל המשפחתי והקולקטיבי שלי	7
הזדמנות להציג את הסיפור הקולקטיבי ולדון בו בקבוצה מעורבת של יהודים וערבים	8
יצירת דו-שיח עם ה"אחר" דרך דיון על סיפורי החיים	6
היכרות אישית עם סטודנטים יהודים	3

הלוחות מצביעים על הבדל מרכזי בתמות שהעלו היהודים והערבים בהקשר של תרומת הסדנה.

הסטודנטים היהודים התמקדו בתרומה של המודל להיכרות ולדו-שיח עם ה"אחר" הערבי דרך ההקשבה לסיפורו והכלת הסיפור; לדוגמה, נעמה אמרה: "הערך המוסף של הסדנה הוא סיפורי החיים של שני הצדדים והקושי להכיל את שני הסיפורים ביחד, יחד עם הרצון לעשות זאת... נראה לי שזה התמצית של הסדנה, לנסות לראות אם אתה יכול להכיל שני סיפורים שבעצם מתנגשים אחד בשני". אבי התייחס למפגש האישי עם הערבים ולערך המוסף של הסיפורים שסופרו בסדנה ונשארו אתו עד היום: "הסדנה היא מאוד מאוד חזקה גם רגשית וגם אינטלקטואלית, היא מאוד מוחשית. את שומעת סיפורים של חברה ערבים... קודם כל את נתקלת בערבים... הסיטואציה בסדנה היא הרבה יותר אינטימית, אנשים מספרים סיפורים מהחיים שלהם, יש איזה תחושה של שיתוף, של עניין משותף, וזה משהו שהוא מאוד מחזק, נותן לזה תמונה ככה מבפנים של האוכלוסייה הזאת... ועד היום זה נשאר, זה קיים".

בעוד שרוב היהודים בהציגם את תרומת הסדנה התייחסו ל"אחר" הפלסטיני³, רוב הסטודנטים הפלסטינים התמקדו **בעצמם**, תוך שימת דגש על החשיבות של השמעת קולם בסדנה דרך הסיפור האישי-המשפחתי והקולקטיבי. עבד התייחס למשמעות האישית המיוחדת של עריכת הראיונות עם בני המשפחה כחלק ממטלות הסדנה: "ראיינתי את אבא שלי בתור דור שני, וראיינתי את דוד שלי שהוא פליט פלסטיני שחי היום באמריקה, ושני הראיונות הללו חשפו בפניי עולם ומלואו שאני לא התעניינתי בו קודם, פתאום גיליתי את שני המישורים, הלאומי, אבל גם את אבא שלי הילד, זה נתן לי פרספקטיבה להבנה העצמית שלי, לא רק במישור הלאומי".

ברמה קבוצתית, השווה עבד בין הסדנה העושה שימוש בסיפורי חיים לבין סדנה נוספת בנווה שלום שבה השתתף: "השיטה הזאת של סיפורי חיים העלתה למקסימום

³ מדובר על הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל, המכנים את עצמם לעתים "ערבים" ולעתים "פלסטינים".

את האפשרות שאחד יקשיב לשני, הוויכוח לא נסב סביב עובדות, כי מי שמביא את הסיפור שלו, זה הסיפור שלו, וזה מחייב אותך לשבת ולהקשיב, אז אני חושב שהסדנה הזאת היא באמת ייחודית מהבחינה הזאת, היא מעלה למקסימום את האפשרות להקשבה". נור, סטודנטית ערבייה, התייחסה לפוטנציאל של סיפורי החיים כאמצעי להידברות ולפתרון בעיות בקבוצה: "יש משהו יפה בשיטה הזאת כי אתה מעורר אמפתיה מהצד השני, עצם זה שאתה מספר על עצמך, על המשפחה שלך משהו אנושי, אתה נוגע באדם האחר ולא בעמדות הפוליטיות שלו, ואני חושבת שיש לזה פוטנציאל הרבה יותר גדול לפתרון בעיות ולהידברות". ואליד הדגיש את הממד הפסיכולוגי של בחינה עצמית בסדנה: "היא סדנה מאוד משמעותית והיא נותנת אופציה מאוד רצינית להיכנס לדיון פסיכולוגי ופחות למאבק על משאבים, פחות מאבק שהוא פוליטי למרות שהכול פוליטי. היא נותנת יותר מקום אולי לדיאלוג, היא נותנת יותר מקום לבדיקה פנימית של מה אני הרגשתי, של בדיקה של איפה אני נמצא ביחס לקונפליקט, איפה אני ממקם את עצמי בתוך הספקטרום של החברה שלי".

אשכול 2: תרומת הסדנה במישור ההתנהגותי

ראיונות ההמשך שנערכו בקיץ 2004 הצביעו על עניין מתמשך ועל עיסוק של חלק גדול מהמראיינים בנושאים הקשורים ליחסי יהודים–ערבים, במהלך שלוש השנים שחלפו מאז הסדנה. העיסוק בתחומים אלו בא לידי ביטוי ברמה תאורטית של רכישת ידע, במסגרת התפתחות אקדמית ומקצועית וברמה אישית-משפחתית (וראו לוח 4).

לוח 3: תרומת הסדנה להמשך התעניינות ועיסוק בנושאים הקשורים ליחסי יהודים–ערבים

התמות המרכזיות שהופיעו בראיונות	סטודנטים ערבים	סטודנטים יהודים
רצון להמשיך וללמוד על ההיסטוריה ועל ההשלכות של הקונפליקט כתוצאה מהסדנה (באמצעות קריאת ספרים, דיונים והרצאות)	8	7
מעורבות בנושאים הקשורים לקונפליקט דרך מחקר המשך חקר הסיפור המשפחתי והעיסוק בו אחרי סיום הסדנה	2	3
השתתפות בקבוצות נוספות כמשתתפים וכמנחים	5	5
הבעת רצון להמשיך את סדנת סיפורי החיים בעתיד	6	3
המלצה לסטודנטים נוספים להשתתף בסדנת סיפורי חיים	7	6
	10	10

המישור האקדמי. מרואיינים רבים, יהודים וערבים, ציינו כי בעקבות הסדנה נחשפו לחומר תאורטי רב יותר בתחומים הקשורים לקונפליקט. המרואיינים ציינו שהסדנה עוררה אותם להוסיף ידע בנושא – בעקבות שמיעת סיפורי החיים משני הצדדים התעורר בהם רצון ללמוד את ההיסטוריה של הקונפליקט, רצון אותו מימשו גם בשנים שלאחר סיום הסדנה. הצורך היה משותף לסטודנטים יהודים וערבים.

שתי סטודנטיות, יהודייה וערבייה, שהמשיכו לתואר שני במהלך התקופה מאז בסיום הסדנה, בחרו לכתוב את עבודת התזה שלהן על נושאים הקשורים ליחסי יהודים-ערבים כדרך להמשיך ולעבוד על תחומים שנשארו בסימן שאלה עבורן כתוצאה מההשתתפות בסדנה.

עיסוק בתכנים הקשורים ליחסי יהודים-ערבים ברמה אישית ומשפחתית. מרואיינים רבים, יהודים וערבים, ציינו כי בשנים שלאחר הסדנה המשיכו בחקירה של ההיסטוריה המשפחתית. חלקם אף עימתו את בני משפחותיהם עם דילמות שעלו אצלם בעקבות הראיונות והדיון עליהם בסדנה. לדוגמה, חנן סיפר בריאיון האחרון שעיימת את אביו עם הבחירה שלו לחיות במקום שהיה פעם כפר ערבי רק אחרי הסדנה, משום שבזמן הסדנה חשב שסיפור החיים שלו לא רלוונטי לנושא של יהודים וערבים. נעמה, שבזמן הסדנה הרגישה צורך להגן על "הסיפור הציוני" של אמה מול הביקורת והכעס של משתתפי הקבוצה הפלסטינים, ציינה שכיום היא מסוגלת להסתכל על הסיפור בעיניים ביקורתיות יותר ולהביע את עמדתה. גם ואליד ונור, שני סטודנטים ערבים שחזרו והשתתפו פעם נוספת בסדנה העושה שימוש בסיפורי חיים שנתיים אחרי הסדנה הראשונה, ציינו בריאיון האחרון, שרק בשנה שעברה, כשהשתתפו בסדנה פעם שנייה, העזו לראשונה לעמת את בני משפחותיהם עם נושאים משפחתיים שעליהם לא דיברו בעבר.

השתתפות בסדנאות נוספות במהלך השנים כמשתתפים וכמנחים. יותר ממחצית מכלל הסטודנטים דיווחו בראיונות, שהשתתפו במהלך שלוש השנים האחרונות בסדנאות נוספות כמשתתפים וכמנחים. שלושה סטודנטים ערבים בחרו לחזור ולהשתתף בסדנה העושה שימוש בסיפורי חיים כשנתיים לאחר הסדנה הראשונה, במסגרת לימודי תואר שני. הסטודנטים ציינו כי בחרו לעשות זאת מתוך צורך להמשיך ולהתעסק בנושאי הבניית זהותם הפלסטינית, לחזור ולברר דברים עם עצמם ובקבוצה, להשמיע את קולם ולומר דברים שלא אמרו בסדנה הראשונה. מונדיר ציין בקיצור כי הרגיש "שיש לי עוד הרבה מה לומר", וואליד ציין שהפעם בא לסדנה "חזק יותר" ומסוגל לומר "את מה שאני באמת רוצה לומר". מספר סטודנטים, בעיקר ערבים, השתתפו במהלך השנים בסדנאות המבוססות על מודלים אחרים, כדרך נוספת לבטא את עצמם.

הסטודנטים משתי הקבוצות המליצו לסטודנטים אחרים להשתתף בסדנה. לדוגמה, רפיקה ציינה: "חשוב מאוד ללכת לסדנאות כאילו, להקשיב, לדבר"; נור הציעה: "זה ממש ציון דרך, חשוב לכולם להשתתף בסדנאות מהסוג הזה"; יריב חשב שכדאי להשתתף "בכדי שיפתחו את העיניים ולא ידברו בסמאות, שיצליחו להבין אולי את מה שאני הבנתני"; אבי אמר: "אני הייתי ממליץ. זה נורא חשוב

להכיר את הצד השני, זה חשוב לחשוב על הדברים האלו ולנסות לראות איפה אתה מרגיש שאתה עומד עם זה".

בראיונות בלטה העובדה שסטודנטים רבים, יהודים וערבים, למדו ועבדו בשנים האחרונות במסגרות שונות של הנחיית קבוצות. המרואיינים שעובדים בתחום זה ציינו, שבין היתר, העובדה שסדנה הייתה משמעותית עבורם וצורת ההנחיה בה, השפיעו עליהם בכיוון של הכשרה ועבודה בהנחיית קבוצות. את נקודת המבט של המנחים שיקפה נעמה, אחת המרואיינות, שציינה כי הסדנה עזרה להם "להבין כמה זה מורכב להנחות קבוצה, ובטח קבוצה דו-לאומית".

מניתוח הראיונות של מספר סטודנטיות ערביות, התבררו כי הן בחרו בהנחיית קבוצות משום שראו בכך אמצעי לתרום לקהילה ודרך לפתח אצל בני הלאום שלהם ואצל בנות מינם זהות ברורה יותר וחזקה יותר. כך התייחסו הסטודנטיות ליכולת שלהן לפתח נושאים, כגון: הבניית זהות פלסטינית, הבניית זהות מגדרית והעצמת נשים במגזר הערבי. לדוגמה, הודא התייחסה למעורבות ולהתפתחות המקצועית שלה בתחום של הנחיית קבוצות: "במסגרת ההעשרה האישית שלי הלכתי והשתתפתי בקורס להנחיית קבוצות, קבוצות קונפליקט בנווה שלום. אפשר לומר שהמשכתי להיות מאוד פעילה בתחום של יהודים-ערבים, חוץ מזה התחלתי לעבוד כאן בנגב עם עמותות במטרה של העצמה, העצמת נשים בדואיות". היא הסבירה את הצורך שלה להירתם למשימות חברתיות מסוג זה כדרך לממש את עצמה מבחינה אישית וגם מההיבט הקולקטיבי: "אני מרגישה אחריות ומחויבות לעם שלי, אחריות אישית לפעול ולשנות את המצב בכל דרך אפשרית". ברוח דומה תיארה רפיקה את עבודתה כעובדת סוציאלית עם קבוצות של נשים, עבודה שמטרתה העצמת נשים בדואיות: "אני רוצה להעצים את האישה הבדואית, להוציא אותה מהמסגרת שבה היא נמצאת".

אשכול 3: תרומות הסדנה לתהליכי הבניית זהות ביחס ל"עצמי" ול"אחר" לאורך זמן

כיצד נתפסה הסדנה כתורמת להבניית זהות ולתפיסת ה"אחר"?

לוח 4: תרומת הסדנה להבניית זהות ותפיסת ה"אחר" אצל המשתתפים היהודים והערבים

התמות המרכזיות שהופיעו בראיונות	סטודנטים ערבים	סטודנטים יהודים
הסדנה כזרז להתפתחות זהות אישית וקולקטיבית	8	7
הסדנה כזרז לשינוי בתפיסת ה"אחר"	5	6
פתיחות לאירועים היסטוריים הקשורים ל"אחר"	4	6

הסדנה כזרז להתפתחות זהות אישית וקולקטיבית

מרואיניים רבים הצביעו על הסדנה כנקודת ציון חשובה בתהליך הבניית זהותם האישית והקולקטיבית.

ככלל, קשה להפריד בין הפן האישי והפן הקולקטיבי בהבניית זהות, משום שהשניים מנהלים מערכת של יחסי גומלין ביניהם (Sarup, 1996); אולם נראה שסטודנטים ערבים הצביעו יותר על תרומת הסדנה כזרז להתפתחות זהותם הקולקטיבית, בעוד שהסטודנטים היהודים התייחסו יותר לתהליכים של הגברת המודעות ל"עצמי" ביחס ל"אחר". לדוגמה, עמירה, סטודנטית ערבייה, הצביעה על הסדנה כנקודת פתיחה בגיבוש המודעות לחלק הפלסטיני בזהותה ובהתמודדות עם הדילמות והקונפליקטים שמעורר פן זה: "זו הסדנה הראשונה שבה השתתפתי מהסוג הזה ונחשפתי לתכנים כאלו ובכלל לתהליך... אני למדתי כל השנים בבית ספר יהודי ולא הייתי מודעת לזהות הפלסטינית שהיא חלק ממני, והמפגש הזה בין יהודים וערבים בסדנה העלה את המודעות שלי לחלק הזה בזהות שלי, הסדנה פתחה לזה פתח וזה היה מאוד משמעותי עבורי". היא הוסיפה בהקשר להתפתחות ה"עצמי" שלה: "במהלך הסדנה הבנתי יותר את עצמי מאשר את הצד השני, תמיד הכרתי את הצד השני ופחות את עצמי, והסדנה גרמה לי להבין את המקום שלי".

נור הדגישה את התחושה שלה ש"הדבר העיקרי שהסדנה גרמה לזה או עודדה או דחפה זה הפלסטיניות שלי". היא ציינה "שהמרכיב הזה בזהות שלי תמיד היה בהגדרה ראשונה, אבל לא תמיד הבנתי למה אני כל כך מחוברת לזה, והסדנה גרמה לי להבין למה המרכיב הזה מאוד חשוב בזהות שלי". נור כמו גם סטודנטים נוספים הצביעו כי עבורם אחד הביטויים המשמעותיים לחיזוק הפן הפלסטיני בזהותם היה החיבור לסממני התרבות הפלסטיניים (שימוש בשפה הערבית והיכרות עם ספרות ושירה פלסטיניות).

ואליד תיאר תהליך של שינוי בתפיסת הזהות שלו ובאופן שבו הוא מסוגל לבטא את עצמו לאורך השנים שעברו מהסדנה ועד לריאיון: "הייתי עדין מאוד אז בסדנה, הייתי מאוד עסוק באמפתיה ואיך לרצות את החבר'ה היהודים שזה לא יצר דיאלוג אמיתי כי כל הזמן הייתי עסוק בלרצות... אני עברתי הרבה תהליכים מאז ועד היום. אני יותר עומד על שלי, אני יותר נלחם על מה שמגיע לי".

שני משתתפים פלסטינים שהפכו להורים במהלך השנים, העלו סימני שאלה ביחס לתפקידם כהורים וקשרו זאת לנושאים הקשורים לזהות קולקטיבית, ובעיקר התמקדו בשאלות האם לחנך את ילדיהם להיכרות והזדהות עם הזהות הפלסטינית או לחסוך מהם "את הסבל הזה", כדבריהם.

הסטודנטים היהודים הדגישו את תרומת הסדנה לממד האישי בתהליך התפתחות זהותם. התרומה במישור האישי מובעת לרוב על ידי חברי קבוצת הרוב ופחות על ידי חברי קבוצת המיעוט. עבור חנן, הסדנה פתחה פתח למודעות אישית עמוקה יותר ולתהליך של גיבוש עמדות: "אני חושב שהיום הדעות שלי הן קצת יותר מגובשות, אני חושב שהחידוד של הדברים נעשה גם בזמן הסדנה וגם בלימודים שלי בשנתיים האחרונות", עבור שני זו הייתה היכרות ראשונית עם הנושא ומפגש ראשון בינה לבין ערבים, מפגש שעניין אותה מאוד אבל גם גרם תסכול רב: "אני אף פעם לא הייתי

במגע עם ערבים, וזו הייתה הפעם הראשונה, וישבתי ודיברתי, וזה חשף אותי באמת לכאב האישי יותר של אנשים". שני מציינת שבעקבות הסדנה הגיעה להכרה "שאני יכולה לשנות רק את עצמי, שיש לי אחריות רק על עצמי, שאני לא יכולה לשנות אף אחד אחר"; דנה התייחסה לשינוי האישי שחל בתפיסת העולם שלה בעקבות הסדנה: "אני גדלתי על המיתוס הזה של יפי הבלורית והתואר, שאנחנו באמת טובים, ושנחנו כאן שוחרי שלום, ואני חושבת שקצת התנפץ לי כל העניין הזה בעקבות הסדנה, התחלתי להטיל ספק בדברים ולבחון את הדברים אחרת". היא מתארת את תהליך הגיבוש העצמי שעבר עליה מאז הסדנה, על רקע המצב הביטחוני הקשה: "אם אחרי הסדנה הרגשתי באיזה שהוא מקום רע, היום אני לא מרגישה ככה, אני מרגישה שהמצב מורכב, יש דברים שאנחנו יכולים להתנצל עליהם, אבל לא על הכול, יש קווים אדומים כמו להתפוצץ באוטובוס, אני זוכרת שהיה את הוויכוח אם זה מחבל או משחרר לאומי בסדנה, אני לא יכולה לקבל את זה". תגובתה של דנה משקפת את שני צדי המטבע ומייצגת שיח פנימי מורכב: מצד אחד היא פתוחה כיום לדו-שיח פנימי עם חלקים קונפליקטואליים בזהותה ומאפשרת לעצמה ביקורת על האמיתות הקולקטיביות הציוניות שעליהן גדלה; עם זאת, היא מציגה תגובה חזקה ולא מתפשרת ביחס למצב הביטחוני ול"קווים האדומים" שלה בהקשר זה.

הסדנה כמעודדת שינוי בתפיסת ה"אחר"

ניתן לומר שהראיונות מצביעים על גישה פתוחה ומורכבת יותר בהתייחסות ל"אחר", הן אצל יהודים והן אצל ערבים שהשתתפו בסדנה.

בהקשר לתפיסת ה"אחר" הערבי, ציינה דנה את השינוי שחל בה בעקבות הסדנה: "זה השתנה מהבחינה הזאת שאני יותר הבנתי מה המקום שלהם בקונפליקט הזה, יכולתי לשמוע את נקודת המבט שלהם, אם פעם חשבתי שאנחנו בסדר והם לא בסדר, אז דברים כן השתנו ואני הרבה יותר מקבלת". במקום אחר בריאיון, כאשר התייחסה למסגרת לימודי המשך עם סטודנטים ערבים הוסיפה: "זה עבר לי בראש בעקבות הסדנה הזאת שיש דברים שהם מובנים מאליהם, ואתה לא מתעכב לחשוב איך הם מרגישים בכיתה כשמדברים כל הזמן עברית, ואיך הם מרגישים בתוך אוניברסיטה יהודית ובתוך מדינה שהיא בעצם מדינה יהודית". סיון התייחסה בריאיון למציאות החיצונית הקשה בשנים האחרונות והציגה את הקושי לחבר בין המסקנות שאליהן הגיעה בעקבות הסדנה ביחס לתפיסת ה"אחר" לבין החרדות והכעסים שמעוררים בה הפיגועים שנעשים על ידי פלסטינים. היא ניסתה לפתור את הקונפליקט הפנימי באמצעות אימוץ גישה של התייחסות ל"אחר" מנקודת מבט של יחיד, ולא כהכללה לציבור שלם של אנשים. גישה זו התחזקה אצלה בעקבות מפגשים נוספים עם ערבים בשנים האחרונות, במסגרות עבודה ולימודים: "קודם כול אתה מכיר את האנשים, זה לא שאני לא מפחדת היום, גם אני מפחדת, אבל בקטע של הסטיגמות, מבחינתי זה עדיין מקפץ אותי שמישהו אומר: 'כל הערבים הם...'".

שינוי בתפיסת ה"אחר" היהודי באה לידי ביטוי בראיונות עם כמחצית מהסטודנטים הערבים, שצינו שבעקבות המפגש עם הסטודנטים היהודים בסדנה ושמיעת סיפורי החיים המשפחתיים שלהם הם למדו להקשיב ל"אחר" היהודי ולתת לו מקום לפחות במישור האישי, במקביל לתחושות הכעס והתסכול שלהם ברמה הקולקטיבית. דוגמה

לשינוי ביחס ל"אחר" היהודי באה לידי ביטוי בתגובה של הודא, שציננה שבעקבות הסדנה חל שינוי ביכולתה להבין גם את הצד של ה"אחר" היהודי: "יכול להיות שלא במודע ככה נהפכתי להיות רגישה אולי להיסטוריה היהודית, יכול להיות נגיד בנושא של השואה היו לי הרבה יותר מחסומים בלהקשיב בכלל למה שקרה שם, אבל אני חושבת שבעקבות הסיפורים ששמעתי שהיו סיפורים קשים, על סבא וסבתא שהיו בשואה, אני יכולה להגיד שיותר נפתחתי לצד הזה, והגעתי למקום שבו אני מוכנה יותר להקשיב, יותר מסוגלת להקשיב לסיפורים הללו". ממצאים אילו מצביעים על כינונם של שני צירים מקבילים בהתפתחות הזהות של המרואיינים הערבים: התחזקות הפן הקולקטיבי בזהותם יחד עם פיתוח יכולת הקשבה והכלה (חלקית לפחות) לסבלו של ה"אחר" היהודי. צירים אלו, המתקיימים במקביל, מצביעים על תפיסה מורכבת של המציאות הפנימית והחיצונית שבה חיים המרואיינים.

היבט נוסף של מורכבות זו בא לידי ביטוי בתגובתה של נור, שהתייחסה בהרחבה להיסטוריה של משפחתה; זו נאלצה לעזוב את ביתה בזמן מלחמת השחרור, ומשפחה יהודית תפסה את מקומה. היא העלתה את הנושא בריאיון האחרון, והציגה בהקשר זה זווית ראייה חדשה, שלא עלתה בשני הראיונות הקודמים עמה. היא תיארה בריאיון את הבית שבו חיים הוריה כיום, בית ערבי שהיה שייך למשפחה פלסטינית אחרת לפני 1948. נור שאלה את עצמה בריאיון שאלות ביחס לאותו הבית ולאותה משפחה שנאלצה לעזוב את ביתה: "מי היה גר שם? אולי אנשים שאנחנו מכירים, מעניין אולי עכשיו הם פליטים, למי הוא שייך בעצם... לנו נעשה עוול וגורשנו מהבית שלנו עד שבסופו של דבר ההורים שלי התאוששו וקנו את הבית הזה, אבל זה שנעשה לנו עוול זה לא מצדיק שנבוא ונשב בבית אחר, למרות שקנינו אותו כביכול". בניגוד להתייחסות המתריסה והכועסת בראיונות הקודמים, הפעם נור לא הביעה התרסה נגד הציבור היהודי, אלא להפך, בקשר ליהודים שנכנסו אחרי המלחמה לגור בבתיים הערבים הריקים מיושביהם, היא ציינה: "בתים ריקים צריכים לגור בהם, אין מקום אחר, ועכשיו היהודים גרים שם הרבה זמן כבר, אז זו סוגיה שמאוד קשה לפתור".

תרומת הסדנה להגברת הפתיחות ביחס לאירועים היסטוריים משמעותיים: השואה והנכבה

היבט בולט בכל הראיונות היה החיבור בין שני האירועים ההיסטוריים המשמעותיים ביותר לשני העמים – השואה והנכבה. מניתוח שלושת הראיונות שנערכו עם כל אחד מהמרואיינים, נמצא שאצל חמישה מבין עשרת המשיבים היהודים חל שינוי בתפיסת הקשר בין שני אירועים היסטוריים אלו. שינוי זה קרה בעיקר בצד היהודי, אשר היה לו קושי גדול בהעמדת השואה והנכבה על אותו מישור. בריאיון הראשון, המרואיינים היהודים התקשו מאוד להשוות בין שני האירועים ההיסטוריים האלו והביעו כעס על הערבים שמשווים ביניהם. בריאיון השני, ובעיקר בריאיון האחרון, גברה היכולת של חלק מהמרואיינים היהודים להבין את נקודת המבט של ה"אחר" הפלסטיני ולקבל את הנכבה הפלסטינית, מבלי שזו תיפגע בתפיסת השואה היהודית. לדוגמה, נעמה תיארה את השינוי התפיסתי שחל בה בהקשר לתפיסת השואה מול הנכבה הפלסטינית: "פתאום יש לך סיפור טראומתי שדומה בהרבה מובנים לסיפור של ניצולי שואה, סביב הערבים של 48"; גם בתפיסת העולם של אבי בהקשר של השואה חל שינוי גדול בעקבות הסדנה. בריאיון הראשון, השואה מבחינתו הייתה

טאבו שאסור לגעת בו: "זה מכעיס אותי שהערבים מדברים ככה על השואה". בריאיון השלישי הוא התייחס לשינוי שחל בו בעקבות הסדנה ולהכרה בכך שנעשה שימוש קולקטיבי בשואה להצדקת מעשים שאינם לגיטימיים בעיניו: "השואה נותנת לנו לגיטימציה להרבה דברים שאנחנו עושים, שאני לא בטוח שאנחנו רוצים להכיר בזה שאנחנו עושים אותם"; מעיין, כמו אבי, תיארה בריאיון תהליך שעברה בעקבות הסדנה בהקשר של תפיסת השואה: "אז עדיין יש לי את התחושה הראשונית הזאת של אל תיגע לי בשואה, אבל מצד שני אני יותר סלחנית לגבי זה, אני הרבה יותר יכולה להבין את זה [הנכבה] שבן אדם יגיד לי שזה שואה בשבילי".

תגובות אלו אינן מאפיינות את העמדה הרווחת בציבור הישראלי, עמדה שעדיין רואה בשואה טאבו ומתקשה לבחון אותה מנקודת מבט אוניברסלית יותר (גור זאב, 1999).

נושאים לבחינה נוספת – נקודות ביקורת

הראיונות הצביעו בבירור על תרומת הסדנה לתהליכם שעברו המשתתפים ברמה אישית לאורך השנים. עם זאת חשוב להצביע על ביקורות שהעלו המשתתפים, בעיקר אלו מהם שהשתייכו לקבוצה הפלסטינית. חלקם העלו ביקורת או הביעו עמדה דו-ערכית ביחס להעמדת סיפורי החיים במוקד הסדנה. גישה זו לטענתם מדגישה את הממד האישי-משפחתי, ובכך אינה מאפשרת התייחסות מספיקה לממד הקולקטיבי.

חלקם הביעו כעס על כך שלא ניתנה להם הזדמנות מספקת להביע את כאבם וכעסם הקולקטיבי במסגרת הסדנה, בשל הדגש האישי-משפחתי של סיפורי החיים. לטענתם, הדבר לא אפשר דיון מספק בנושאים הקשורים לזהותם הקולקטיבית כקבוצת מיעוט מופלית לרעה בחברה הישראלית.

ואליד ציין בריאיון השלישי: "זה הרגיו אותי לפעמים שהרגשתי שאין מספיק לגיטימציה לדון בחלקים הקולקטיביים של הזהות", ומונדיר הוסיף: "רציתי לתת ביטוי לכאבו וכעסו של כל העם הפלסטיני ולא רק לספר את הסיפור המשפחתי שלי". אמנם המנחים הציעו למשתתפים היקשים המחברים בין האישי לקולקטיבי בסיפורים ובדיון עליהם בקבוצה, אך המשתתפים הצעירים בחרו לראות ולהציג את הסיפור דרך הממד האישי, ולפיכך חסר להם בקבוצה דיון בולט יותר סביב הממד הקולקטיבי. סטודנטים אלו בחרו להשתתף לאחר סיום הסדנה בסדנאות מפגש נוספות, בעיקר בנווה שלום. כמו כן, שניים מהם השתתפו בסדנה נוספת של סיפורי חיים שנתיים לאחר מכן ושם בחרו לבטא את עצמם בצורות שונות. עם זאת, ביקורת זו מעלה שאלה על התאמתה של סדנת סיפורי חיים לכל המשתתפים בכלל, ולרגישות שלה לצרכים של חברי קבוצת המיעוט בפרט.

נקודה נוספת הדורשת בחינה מחדש היא הממצא שעלה מהראיונות, כי רק במקרים מעטים נשמרו הקשרים בין חברי שתי הקבוצות. עם זאת, נמצא כי הקשרים בין המשתתפים הערבים התחזקו: "מהסדנה הפכנו להיות חברים טובים, במיוחד עם כמה חברים שהם היום חברים טובים שלי" (מונדיר).

את שמירת הקשרים בין חברי הקבוצה הערבית ניתן להסביר אולי על רקע היותם קבוצת מיעוט ועל רקע הצורך לשמור על קשר עם אנשים החווים חוויות וחשים תחושות הדומות לשלהם, בעיקר בשל התחזקות הזהות הקולקטיבית, שעליה דיווחו. רוב הסטודנטים, יהודים וערבים, ציינו כי המרחק ונסיבות החיים הם שמנעו את שמירת הקשר, וכי היו שמחים לשמור על קשר ולהיפגש שוב עם חברי הסדנה. עם זאת, ממצאים אלו מעוררים סימני שאלה על תרומתה של הסדנה לאורך זמן ברמת היחסים הבין-אישיים.

דין

ייחודו של מחקר זה הוא בבחינת תרומתה לאורך זמן של סדנת מפגש בין יהודים לערבים, המשלבת בין האישי לקולקטיבי בזהות ועושה שימוש בסיפורי חיים. הממצאים הצביעו על כך שהזמן מילא תפקיד חשוב בתהליכי התפתחות ושינוי שעברו על המשתתפים בעקבות הסדנה ובארבע השנים שלאחריה. הממצאים מעידים על כך שלאורך זמן, המשתתפים עברו תהליכים של עיבוד תכנים וחוויות שעברו בסדנה. כמעט כל המרואיינים הצביעו על תהליך של שינוי שחוו בתפיסת ה"עצמי" וה"אחר" לאורך זמן, שינוי שבא לידי ביטוי בעיקר במישורים הקוגניטיבי והרגשי. הם ציינו שבחרו ללכת לסדנה בשל העניין והסקרנות שהיו להם בנושא, עקב הצורך לעבור תהליכים הקשורים להבניה של זהות או משתי הסיבות כאחד. תהליך השינוי החל בסדנה או אף מעט לפנייה, קיבל תנופה בשנה שבה השתתפו בסדנה, וגובש בשנים שלאחר מכן, במקביל לתהליכי התבגרות ובשילה אישיים.

נשאלת השאלה, מה הוביל לשינויים אלו, וכיצד ניתן להתייחס אליהם בפרספקטיבה של זמן?

השינויים שנצפו במחקר הם ראשית כול תוצאה של מפגש בין צעירים יהודים וערבים. המפגש, שיצר היכרות ברמה האישית, הוביל להפחתת סטראוטיפים ולחזיון הקשר האישי, בהתאם לגישת המגע (Allport, 1954). במהלך הסדנה התוודעו המשתתפים לסיפורי החיים שלהם ושל ה"אחרים". שלב זה דווח כשלב חווייתי ומשמעותי עבור כל המשתתפים, יהודים וערבים. העניין בסיפורי המשפחה האישיים בלט יותר בקרב הסטודנטים הערבים, לעומת זאת התעניינות בסיפורי ה"אחר" בלטה יותר אצל המרואיינים היהודים. סיפורי החיים של המשתתפים הערבים בסדנה חשפו את המשתתפים היהודים לאמיתות חדשות שלא היו מודעים אליהן. ניתן להסביר זאת בכך שהמשתתפים היהודים התחנכו במסגרת שכמעט אינה נותנת מקום לסיפורים הפלסטיניים (גור זאב, 1999). נראה שליהודים לא היה קל לשמוע ולקבל את סיפורי סבלם של הפלסטינים ב-1948 כמו גם את חוסר הצדק שנגרם להם על ידי השלטון היהודי הישראלי, כפי שאלו באו לידי ביטוי בסיפורי החיים של המשתתפים הערבים. אמיתות חדשות אילו עוררו סימני שאלה, ספקות וביקורת ביחס לחלקים בזהות הקולקטיבית היהודית הישראלית. אף שמשתתפים יהודים רבים הציגו את הקושי וחוסר הנוחות מול הבחינה המחודשת של חלקים בזהותם הקולקטיבית, הם גם הציגו בחינה זו כתהליך חיובי של התפתחות והתבגרות בהבניית זהותם.

המשתתפים היהודים תיארו תהליך של הקשבה לסיפורים הקשים של המשתתפים הערבים והזדהות עמם. הם תיארו תהליך של שינוי בדרך שבה תפסו את ה"אחר" לפני הסדנה. שינוי זה בא לידי ביטוי בעיבוי המורכבות בתפיסת ה"אחר", תפיסה שיש בה פנים שונות ולא רק עמדה מונוליתית (בר-און, 2005), המאפיינת כיום את רוב את החברה היהודית הישראלית.

רבים מהמראיינים הערבים ציינו, כי כתוצאה מהסדנה חל שינוי בתפיסתם את ה"אחר" היהודי. שינוי זה בא לידי ביטוי בגישה מורכבת יותר ל"אחר" היהודי וביכולת לקבל את הסבל היהודי בד בבד עם הסבל הפלסטיני. גישה זו אפיינה רבים מהמשתתפים היהודים והערבים ומבטאת את התפתחות היכולת לתפוס את ה"אחר" כמורכב יותר ואת ה"עצמי" כמי שמסוגל להתמודד עם מורכבות זו.

השינוי שעליו הצביעו המשתתפים היהודים והערבים מבטא את מטרת הסדנה ככזו המשלבת בין היבטים אישיים וקולקטיביים בזהות באמצעות העבודה על סיפורי החיים וסביבם.

בבחינת הדינמיקה הפסיכולוגית שהובילה לתהליכים של התפתחות ושינוי בתפיסת ה"אחר", נראה כי הלמידה והגברת המודעות ל"אחר" במישור הקוגניטיבי, בשילוב עם הקושי הרגשי שהעלו למידה ומודעות אלו, הם שיצרו את הזרז לתהליכים של שינוי. השינוי הוא תוצאה של סימני שאלה, של חוסר נוחות ושל יצירת אתגר אינטלקטואלי ורגשי, שמצריכים את המשתתפים בסדנאות מסוג זה לעבוד עבודה פנימית, עבודה שמובילה להכרה בצורך לשינוי תפיסות ועמדות כלפי ה"אחר". לכך מצטרפות ההיכרות האישית והחשיפה לסיפור המשפחתי, שיוצרות קירוב לבבות בין המשתתפים והזדמנות למפגש שאינו רק על בסיס קולקטיבי אלא גם על בסיס אישי. השינוי מקבל אם כך ביטוי הן ברמה האישית, בהתייחסות אל חברי הקבוצה וסיפוריהם, והן ברמה הקולקטיבית, בהגברת המודעות של שתי הקבוצות לסיפורי הסבל שלהן וביכולת להכיל אותם. זהו תהליך למידה חווייתית ביסודו: ההיכרות עם ה"אחר" והקשבה האמפתית לסיפורו מובילות לסימני שאלה פנימיים ולתחושות של חוסר נוחות ואי-קוהרנטיות בזהות, ואלו מובילות לעבודה פנימית, למורכבות רבה יותר בחשיבה ולשינוי בתפיסת ה"אחר" כמרכיב בזהות.

תהליך זה בולט בזמן הסדנה אך אינו מפסיק להתקיים גם לאחריה, בעיקר עבור מי שנשאר חשוף לנושא, כמו רבים ממשתתפי הסדנה הנוכחית. אמנם לא ניתן לומר שכל המשתתפים הגיעו לאותה רמת מורכבות בתפיסת ה"עצמי" וה"אחר", משום שכל אחד מחברי הקבוצה התחיל את הסדנה במקום אחר בידע על הנושא, ברמת המודעות שלו וביכולת האישית למורכבות בתפיסת ה"עצמי" וה"אחר". אולם הממצאים מצביעים על כך שכמעט כל המשתתפים עברו תהליך של התפתחות שהוביל אותם לשינוי. יתרה מזו, מחקרים של קבוצות מצביעים על כך שלא כל משתתפי הקבוצה נתרמים ממנה במידה שווה. ישנם שנתרמים ממנה תרומה גדולה וישנם שאינם נתרמים כלל, ובתווך – רוב חברי הקבוצה (Bar-On, Litvak-Hirsch & Othman, 2007).

בשל היות המחקר מחקר איכותני, לא נוכל להצביע על עצמות השינוי, ומן הראוי לנסות ולברר זאת במחקרי המשך בעלי אופי כמותי.

מרואיינים יהודים וערבים רבים ציינו שהתבגרו במהלך השנים, שהם מכירים טוב יותר את עצמם כיום ושלמים יותר עם עמדותיהם ביחס ל"עצמי" ול"אחר". הם הציגו בראיונות האחרונים עמדות מורכבות יותר ביחס ל"עצמי" ול"אחר" מאלו שהציגו בראיונות הקודמים, מה שמעיד אולי על מידה מסוימת של הפנמת השינוי שחל בהם.

נוסף על כך נראה כי המרחק מהסדנה אפשר להם להביע עמדות שונות, פשרניות ומורכבות יותר ביחס ל"אחר", עמדות שאולי לא חשו בנוח להביע כל עוד היו חלק מקבוצה בעלת מודעות לאומית בסדנה. היכולת לאמץ עמדות מורכבות יותר בעולם בעל נטיות דיכוטומיות נתפס כהצלחה. גם ההתנסות בחוויות נוספות המתקשרות ליחסי יהודים-ערבים בשנים שלאחר הסדנה, הרחיבו את מעגל ההיכרות והקבלה של ה"אחר" ואפשרו לסדנה ולחוויות שהמשתתפים עברו בתוכה להיות חלק ממכלול חווייתי רחב יותר שמבנה זהות. עם זאת, רבים מהמרואיינים ציינו כי הם עדיין בתוך תהליך של הבניית זהות וכי לפנייהם עוד דרך ארוכה. לפיכך, לא ניתן להסיק כי די בפרק זמן של שלוש שנים להשגת תהליך מלא של הפנמה ואינטגרציה, תהליך שעל פי לויין (Lewin, 1951) ושיין (Schein, 1987), הוא התוצאה האידאלית של מפגשים מסוג זה. מנקודת מבט התפתחותית נראה כי המרואיינים, שנמצאים כיום לקראת אמצע-סוף שנות העשרים שלהם, מגובשים יותר בזהותם, וכי הסדנה היוותה ציון דרך בתוך תהליך זה, שאולי התווספו חוויות צמיחה נוספות. נקודה זו מדגימה את הקושי להפריד את תרומת הסדנה מתרומתם של חוויות חיים נוספות שעברו המשתתפים במהלך השנים ושל התפתחות מקצועית, משפחתית ואישית ומעמידה בספק את היכולת להעריך את תרומת הסדנה בנפרד מאירועי חיים נוספים. האם ניתן להסיק שללא השתתפות בסדנה היו המרואיינים תופסים את עצמם ואת ה"אחר" בצורה שונה? קשה לומר. אולם מתוך הראיונות עם המשתתפים ניתן להניח בבטחה יחסית כי לסדנה היה מקום משמעותי בתוך מכלול החוויות המבנות זהות, וכי היא תרמה ליצירת פתיחות ומורכבות רבה יותר בתפיסת ה"עצמי" וה"אחר" אצל משתתפיה. נראה שחשוב להמשיך ולעקוב אחרי המשתתפים ולבחון את התהליך בפרספקטיבה ארוכת טווח, מתוך הכרה בכך שהבניית הזהות היא תהליך המתרחש לאורך כל החיים, כשהיחיד נמצא בתוך דו-שיח מתמיד עם ה"אחר" (Sarup, 1996).

תחום נוסף שבלט בראיונות הוא תרומתה הייחודית של הגישה המשולבת העושה שימוש בסיפורי חיים, כמסגרת עבודה בסדנת מפגש בין יהודים וערבים. כל המרואיינים הצביעו על הערך המוסף של סיפורי חיים כבסיס לעבודה בסדנה. חלק מהמרואיינים, שהשתתפו בסדנאות מפגש נוספות המבוססות על מודלים שונים, היטיבו לתאר את ייחודה של סדנה זו. הסטודנטים הדגישו את האפשרות להקשיב זה לסיפוריו של זה מתוך אמפתיה והזדהות ולא כחלק ממאבק קולקטיבי בין שתי קבוצות. שיתוף אמפתי בסיפורי החיים הקשים היווה גם מעין הגנה, חלקית אמנם, מפני המציאות החיצונית הקשה שפלשה לעתים לתוך הסדנה והקשתה על השיח הבין-איש. סיפורי החיים עודדו תקשורת והבנה בין המשתתפים, גם אם לא תמיד הסכמה. בראיונות ציינו משתתפים יהודים רבים כי חלק מהסיפורים הקשים שסיפרו המשתתפים הערבים, מלווים אותם גם היום, שנים אחרי הסדנה. חלק מהסטודנטים הערבים סיפרו כי אף שהכירו את "הסיפורים היהודיים", בעיקר על

השוואה, הייתה זו פעם ראשונה שהקשיבו לסיפורים בפתחות ומתוך אמפתיה ולא מיהרו לדחות אותם ככעס כפי שהיו עושים בעבר. אולי העובדה שהמנחים המשיכו בהנחיית קבוצות דומות במסגרת האוניברסיטה (ואף אפשרו לכמה תלמידים לחזור להשתתף בסדנה מאוחרת יותר) גם עודדה התייחסות לתהליכים ארוכי טווח בקרב בוגרי סדנאות אלו (Bar-On, Litvak-Hirsch & Othman, 2007).

עם זאת, חשוב לציין כי חלק מהסטודנטים הערבים העלו גם ביקורת או עמדה אמביוולנטית ביחס למודל. לדעתם הגישה לא אפשרה דייה להציג את הקונפליקט כפי שהיו רוצים להציגו, ממקום של התמודדות עם המציאות הקשה האסימטרית שעמה הם מתמודדים כקבוצת מיעוט המופלית לרעה בחברה הישראלית. הם ציינו כי למרות הערך המוסף של המתודה ברמה האישית, יש לה מחיר ברמה הקולקטיבית. סטודנטים אלו לרוב בחרו להשתתף גם בסדנאות מפגש המבוססות על מודלים אחרים, למשל מודל העימות, שמדגיש את האסימטריות ועובד על יחסי כוחות בין הצדדים בקבוצה תוך התייחסות מתמדת למציאות החיצונית (Maoz, 2000a). ביקורת זו מעוררת שאלה על התרומה האפשרית של המודל המשלב העושה שימוש בסיפורי חיים, למפגשים בין קבוצות הנמצאות במאבק עכשווי. השימוש בסיפורי חיים לעבודה עם קבוצות בקונפליקט נגזר מתוך עבודתו של בר-און (Bar-On, 1995) עם קבוצות של בני ניצולי שואה ובניהם של נאצים ממחולליה. ההיסטוריה המשפחתית של שתי הקבוצות האלו היא סבוכה וקונפליקטואלית, אך היא אינה קשורה לקונפליקט קיומי או למאבק גלוי כיום.

לעומת זאת, יהודים ופלסטינים עדיין נמצאים כיום במאבק בעל אופי בלתי נשלט (בר-טל, 2007), הן מחוץ לגבולות המדינה והן בתוכה, ולכן יש לקחת בחשבון את המצב המורכב והקשה שבו נמצא המיעוט הפלסטיני הישראלי. מיעוט זה חווה רגשות אישיים וקולקטיביים של כעס ותסכול לא רק בגין העוול שנעשה למשפחתו בעבר, אלא גם בשל העוול שהוא חווה על בשרו בחיי היום יום. על רקע מציאות זו, יכולה הסדנה לעורר הדים עמוקים בעלי פוטנציאל אמפתי בכל המעורבים ובכל ה"אחרים" מכל הצדדים, ובזה כוחה הן בהיבט של הזהות הפרטית והן בהיבט החברתי. נראה כי ליכולת זו יש השפעה מנחמת, מפצה משהו, מטפלת ומרחיבת הכלה, אמפתיה וסובלנות, אשר אולי מאפשרת גם תקווה לעתיד.

לסיכום, נראה כי הגישה המשלבת אשר עושה שימוש בסיפורי חיים היא טובה דייה (Ross, 2000) לעבודה עם קבוצות בקונפליקט. הגישה מאפשרת התפתחות של אמפתיה והזהדות עם ה"אחר" וסיפורו, כמו גם התמודדות עם תכנים קשים שעולים בסיפורים ועם אלו הפולשים לתוך הסדנה כתוצאה מהמציאות הקשה בחוץ. מחקרים קודמים (Bar-On & Kassem, 2004), כמו גם הניסיון הנוכחי שלנו מצביעים על כך שקבוצות בקונפליקט שחוות כעס ועוינות כתוצאה ממלחמות או אסונות, יכולות להיתרם מגישה זו, המשלבת בין האישי לקולקטיבי. עבודה באמצעות סיפורי חיים יכולה לשמש כגורם מתווך ומאזן ביצירת קשר בין חברי קבוצות בקונפליקט וכן להוות אמצעי לדו-שיח שאינו מבוסס על טיעונים היסטוריים (כגון: מי הרג את מי? מי אשם?) או על שיפוט מוסרי (מי סבל יותר?), אלא על שיתוף הדדי בנרטיבים אישיים ומשפחתיים, שאינם פתוחים לוויכוח. משתתפים בסדנאות אילו יכולים

להפיק ברמה אישית וקולקטיבית מהגישה וללמוד על עצמם ועל ההיסטוריה המשפחתית והקולקטיבית שלהם, כמו גם לאפשר שינוי בתפיסת ה"אחר" כמרכיב בהבניית זהות לאורך זמן. אנשי חינוך שעובדים בתחום של חינוך לשלום ובניהול קונפליקטים בהקשרים שונים, מוזמנים לנסות ליישם את הגישה המוצעת, תוך מודעות למגבלותיה והתאמתה להקשרים הספציפיים שבהם הם עובדים.

במישור המחקרי, אנו ממליצים להמשיך ולעקוב אחרי תהליכים של התפתחות הזהות ותפיסת ה"אחר" של המשתתפים בסדנה זו בעתיד, על רקע המציאות הדינמית המאפיינת את אזורנו. ייתכן שניתן להוסיף למודל המוצע מרכיבים נוספים, כמו למשל פעילות בעלת מטרה משותפת שתחזק את שיתוף הפעולה בתוך הקבוצה. מומלץ להוסיף להערכה איכותנית זו, שהיא בבחינת סנונית ראשונה בתחום, גם מדדים כמותיים, שיתרגמו את ההתרשמויות שעלו ממחקר זה לבחינה מובנית ואמפירית יותר של הנושא.

מקורות

- בנג'מין ג' (2005). **בכבלי האהבה**. תל אביב: דביר.
- בר, ח' ובר-גל, ד' (1995). **לחיות עם הקונפליקט**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- בר-און, ד' (2005). **על ה"אחרים" בתוכנו. תמורות בזהות הישראלית מנקודת ראות פסיכולוגית חברתית**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בר-טל, ד' (2007). **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי חברתי של החברה היהודית בישראל**. ירושלים: תמונת מצב.
- גור זאב, א' (1999). **פילוסופיה, פוליטיקה וחינוך בישראל**. חיפה וירושלים: אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן.
- הופמן, ר' (1986). **מחקר פסיכולוגי חברתי על מפגשי תלמידי תיכון יהודים וערבים שהתקיימו במסגרת פעילות בית הגפן בשנת הלימודים תשמ"ו, 6-1985**. חיפה: בית הגפן.
- הרץ-לזרוביץ, ר' וקופרמניץ, ר' (1996). **מפגשי נוער יהודי ערבי בצל האינתיפדה. עיונים בחינוך, 1, 35-70**.
- זהבי-ורטה, ת' (2000). **חשיפה הדדית ל"אלבום המשפחה" – כלי עזר לדיאלוג יהודי ערבי. דפים, 30, 5-64**.
- חלבי, ר' (עורך). (2000). **דיאלוג בין זהויות: מפגשי ערבים ויהודים בנווה שלום**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כץ, י' וכהנוב, מ' (1990). **סקירת דילמות בהנחייה של קבוצות מפגש בין יהודים וערבים בישראל. מגמות, (לג1), 29-48**.
- סולימאן, ר' (1997). **מפגשים בין יהודים וערבים כמיקרוקוסמוס. עיונים בחינוך, 1(2), 71-85**.
- שולוב-ברקן, ש' (1993). **התמודדות עם קונפליקטים בין קבוצתיים: הקונפליקט היהודי ערבי: פיתוח מודל התערבות להפעלת קבוצות קטנות**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- Albeck, J. H., Adwan, S., & Bar-On, D. (2002). Dialogue groups: TRT's guidelines for working through intractable conflicts by personal storytelling in encounter groups. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8(4), 301—322.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays*. Austin, TX: Austin University of Texas Press.
- Bar-Gal, D. (2004). Structure and process in reconciliation-transformation workshops: Encounters between Israeli and Palestinian youth. *Small Group Research*, 35, 596—613.
- Bar-On, D. (1995). Encounters between descendants of Nazi perpetrators and descendants of Holocaust survivors. *Psychiatry*, 58(3), 225—245.
- Bar-On, D. (2000). *Bridging the gap*. Hamburg: Koerber.
- Bar-On, D., & Kassem, F. (2004). Storytelling as a way to work-through intractable conflicts: The TRT German-Jewish experience and its relevance to the Palestinian—Israeli context. *Journal of Social Issues*, 60(2), 289—306.
- Bar-On, D., Litvak-Hirsch, T., & Othman, R. (2007). Variability within and between groups: Story telling in Jewish-Arab Israeli students Encounters. *Journal of International Cooperation in Education*, 10(1), 33—51.
- Bar Tal, D., & Rouhana, N. (1998). Psychological dynamics of intractable ethnonational conflict. *American Psychologist*, 58, 761—770.
- Bhabha, H. K. (1990). Introduction: Narrating the nation. In H. K. Bhabha (Ed.), *Nation and narration* (pp. 1—31). London: Routledge.
- Gergen, K. J. (1991). *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Lewin, K (1951). *Field theory in social science*. New York: Harper and Row.
- Lieblich, A., Tuval, R., & Zilber, T. (1998). *Narrative research: Reading, analysis, and interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Litvak- Hirsch T., Bar-On, D., & Chaitin, J. (2003). To whom does this house belong? Dilemmas of collective identity construction in the Palestinian—Israeli context. *Peace and Conflict Journal of Peace Psychology*, 9(2), 127—148.
- Litvak-Hirsch, T, Bar-On, D, Chaitin, J. (2004). Using dilemmas to trace identity construction and the perception of others: the Israeli case. *Qualitative research in Psychology*, 1(3), 219—239.
- Maoz, I. (2000a). Power relations in inter-group encounters: A case study of Jewish-Arab encounters in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 259—277.
- Maoz, I. (2000b). An experiment in peace: Reconciliation-aimed dialogues of Israeli and Palestinian youth. *Journal of Peace Research*, 37, 721—736.
- Maoz, I. (2002). Conceptual mapping and evaluation of peace education programs: The case of education for co-existence through inter group encounters between Jews and Arabs in Israel. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.), *Peace education:*

- The concept, principles and practices around the world* (pp. 259—271). New York: Lawrence Erlbaum publishers.
- Nevo, B, & Brem, I. (2002). Peace education programs and the evaluation of their effectiveness. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.). *Peace education: The concept, principles and practices around the world* (pp. 271—289). New York: Lawrence Erlbaum publishers.
- Norton, A. (1988). *Reflections on political identities*. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press.
- Ross, M. (2000). "Good-enough" isn't so bad: Thinking about success and failure in ethnic conflict management. *Journal of Peace Psychology*, 6(1), 27—47.
- Sarup, M. (1996). *Identity, culture and the postmodern world*. Athens, GA: University of Georgia Press.
- Schein, E. (1987). *Process Consultation*. Boston, MA: Addison Wesley.
- Steinberg, S., & Bar-On, D. (2002). An analysis of the group process in encounters between Jews and Palestinians Using a typology for discourse classification. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 199—214.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.